

هنر نقاشی روی چرم تهیه و تنظیم: لیلا سلحشوری نشاط

تعریف چرم: چرم به پوستی میگویند که موها و چربی های آن جدا شده باشد. یعنی از دید گاه شیمیایی به حالت خنثی رسیده و با انجام عملیات مخصوص در برابر فساد مقاوم شده باشد. همین عملیات مخصوص باعث میشود چرم در حالی که خاصیت طبیعی انعطاف خود را حفظ می کند در برابر آب نیز غیر قابل نفوذ بشود. این عملیات با استفاده از مواد دباغی که منشاء نباتی و یا معدنی دارند انجام می گیرد.

در دایره المعارف صاحب جلد اول صفحه ۷۹۹ چرم را اینگونه تعریف می کند که چرم عبارت است از پوست حیوانات که برای جلوگیری از تباهی و نیز افزایش قابلیت انعطاف و استحکام آن دباغی شده باشد.

در شرایط عادی پوست کنده شده حیوان سریعاً طعمه مناسبی برای رشد کپک هاو باکتری ها میشود ولی بابر داشتن چربی هاگوشت هاورگها مواد غذایی مورد نیاز این موجودات از بین رفته و با خشک کردن پوست از فساد وگندیدن آن جلوگیری به عمل می آید. البته پوست در این شرایط کاربری زیادی ندارد چون وقتی آب الیاف کولاگن از آنها گرفته می شود پوست سفت و شکننده شده و قابلیت انعطاف خود را از دست می دهد، برای بازگرداندن این خاصیت باید قدرت لغزش کلاف های کولاگن بر روی یکدیگر دوباره ایجاد شود، مثلاً با مالش دادن پوست به مدت طولانی یا استفاده از روغن های مختلف و یا هردو روش با هم.

در گذشته برای نازک کردن چرم آنرا می تراشیدند ولی از اوایل قرن ۱۸ میلادی ماشین مخصوصی برای این کار اختراع شد. چرم مصنوعی از حدود ۱۸۵۰ میلادی پیدایش یافت و آن معمولاً پارچه محکمی بود شامل کائوچو که با مواد ترکیبی مخصوصی پوشیده شده بود.

چرم در ادواتاریخی

کاربرد پوست در ادواتاریخ بسیار بوده است، گاهی اوقات انسانهای اولیه تمامی پوست یک حیوان را دوخته و از آن برای حمل آب استفاده می کردند و گاهی از پوست حیوانات برای پوشاندن بدنه قایقهای کوچک استفاده می نمودند. در ساختن بادبان قایقها، چادر، وسایل خانگی، آلات شکار، افسار و دهنه اسب و بسیاری تجهیزات دیگر، از پوست استفاده می شد. شواهد موجود نشان میدهد که از روش های ساده ای مثل دود دادن و استفاده از روغن حتی در آخرین دوره بین دو یخبندان استفاده می شده است. با این هدف که از پوسیدگی و گندیدگی پوست جلوگیری به عمل آید و قابلیت انعطاف آن بیشتر شود. با این حال پوست در زمینهای مرطوب دوام نمی آورد و باید گفت از این دوران نمونه ای به دست نیامده است.

برعکس، در قبور خشک وازدوران پیش پادشاهی مصر نمونه هایی بسیار از آثار پوستی باستانی به دست آمده است. این پوستها در اثر خشکی زیاد، سفت و شکننده شده اند. در نتیجه نمی توان گفت که آیا عملیات ضد پوسیدگی و انعطاف پذیری بر روی آنها انجام شده است یا خیر. شواهد بسیاری دال بر این که در مصر باستان از پوست هم به عنوان یک ماده نوشتاری و هم برای تزئین سود می جستند، وجود دارد.

صحرا نشینان سیبریایی در قرون چهارم تا سوم پیش از میلاد از چرم ضخیم برای ساختن نقوش برجسته حیوانات استفاده می کردند. آنان با چسباندن پوستها به یکدیگر حتی مجسمه سر حیوانات را نیز می ساختند. گاهی اوقات از چرم رنگ شده برای پوشش مجسمه های چوبی یا آلات و ابزار نیز استفاده می کردند.

پیدایش کاغذ پوست که تا قرن دوم پیش از میلاد هنوز به وجود نیامده بود، نه در مصر بلکه در پرگامون، آسیای صغیر که نام خود را هم از آن گرفته است، رخ داد.

اگر چه تصور ذهنی ما در مورد پوستهایی که تا قبل از اختراع کاغذ به منظور نوشتن استفاده می گردید چرم را تداعی نمی کند اما حقیقتاً این نوع پوست (parchment) یک نوع چرم می باشد. پوست خام اولیه (معمولاً پوست گوسفند) مراحل را طی می کند که شامل شستشو و حذف قسمتهای زائد و مراحل از قبیل مالش دادن، صیقل دادن، رنگ کردن و لاک زدن و جز آن می باشد تا به حالتی تبدیل گردد که برای همیشه فساد ناپذیر و رطوبت نا پذیر گردد.

تا قرن چهاردهم، اروپائیان که هنوز رمز ساخت کاغذ را نیاموخته بودند از کاغذهای پوستی برای نوشتن کتاب استفاده می کردند. در این قرن شناخت و انتشار کاغذ در اروپا متداول شد. کاغذهای پوستی در مقابل تمامی عوامل خارجی جز آتش مقاوم بودند. به همین دلیل بسیاری از کتابهایی که در قرون وسطی نوشته شده اند امروزه نه تنها باقی مانده اند بلکه در بعضی موارد از نوشته های جدید نیز در شرایط بهتری به سر می برند.

اسناد قدیمی و نامه ها روی کاغذ پوست نوشته می شد و به علت گران بودن این پوستها و به منظور استفاده مجدد از آنها نوشته های روی آن را توسط سنگ خارا سائیده و تمیز می کردند. این کاغذهای پوستی دست دوم کیفیت اولیه را نداشتند و به (palm prest) معروف بودند.

سیر تاریخی نقاشی روی چرم در ایران

در مروری به آثار ایران درباره چرم متوجه می شویم که ابتدا از چرم برای نوشتن استفاده می شده و کتابهای چرمی درست می کردند که گاهی تزئیناتی به آن اضافه می شد. با مرور زمان چرم برای تولید کتاب به کار رفت و علاوه بر تزئین جزئی ابتدا از یک رنگ طلایی و سپس از چند رنگ برای تزئین جلد استفاده کردند تا بالاخره طرحهای متنوع با رنگهای متنوع را به روی چرم کار کردند و نقاشی بر روی چرم ایجاد شد.

یکی از دوره های رشد و تکامل روابط اجتماعی و عوامل فرهنگ تمدن ایران واز آن جمله خط (که بر روی پوست می نوشتند) دوره اشکانی است. در این عهد از طومارهای چرمی استفاده می کردند که دستخط آورمن (Aver Oman) نامیده می شود و اکنون در موزه بریتانیا موجود می باشد.

عده ای از هئیت اعزامی چینی از سلسله هان Han که ماموریت داشتند بندگانگی و ارادت خود را به حکومت مهرداد دوم (۱۲۱-۸۷ ق.م) اعلام نمایند و همچنین پزان تسیان، جهانگرد چینی در قولی مشابه از طرز تحریر اشکانیان که از چپ به راست بر روی پوست پوست می نوشتند و موجب شگفتی آنها گشته بود سخن می گویند. لازم به ذکر است که در کشور پارت زبان فارسی میانه که به نام پارتی پهلوی نامیده می شد زبان رسمی دولتی بود ولی آثار قلیلی که به آن زبان محفوظ مانده با الفبای سریان (آرامی) و به شیوه اندیشه نگاری (نمایش عقاید و افکار و اجسام با تصویر) است که بر روی پوست نوشته می شده است. برای این منظور پوست حیوانات مختلف خاصه (گوساله، بز، بره، گوسفند) می بایستی عمل آورده و سفید می شدند اما نیازی به دباغی کردن آن نبود. کاغذهای پوستی از پوست تر و بی مو و آهک داده شده که تحت فشار خشک می شد به دست می آمد.

اشکانیان بیشتر به خاطر نقاشیهایشان مشهور بودند که بسیاری از آن نقاشیها نیز میباید روی چرم کشیده شده باشند. در عین حال تمام کتابهای این دوره چرمی بوده است.

ساسانیان نیز همانند اشکانیان کتابهایشان را بر روی چرم عمل آمده می نوشتند ولی از آنجایی که بوی بد چرم ناخوشایند بود، کتابهایی که در آنها شجره و تاریخ اجداد ثبت می شده ویا کتابهایی که حاوی قوانین و احکامی جهت تربیت شاهزادگان جوان به شاه داده میشد ابتدا در آب رز فرو برده میشدند. بسیاری از رویدادهایی که در نقوش برجسته کاری شده روی سطح صخره ها ظاهر گشته است از روی شکلی که در کتابهای چرمی مربوطه آمده کپی شده اند.

طبری درباره درفش کاویانی که پس از انقراض ساسانیان به دست اعراب افتاد می گوید: «این درفش که از پوست پلنگ ساخته شده بود هشت ارش عرض و دوازده ارش طول داشت.» (ارش، از سر انگشت میانه دست تا آرنج که تقریباً نیم متر است).

از جلد کتابهایی که ازدوران اسلامی در دست است پیداست که در سراسر دوران سلجوقی، دست نویسها را با چرم برجسته کاری شده جلد می کردند و اینگونه جلد را ضربی می نامیدند. نقش جلدها را با قالب آهنی داغ بر روی چرم می زدند و شیوه نقوش، اسلیمی محض بود.

در زمان مغول به ویژه در مکتب هرات، کتابهای معمولی را همچنان با چرم ضربی جلد می کردند ولی دست نویسهای مهم به روش (سخت) جلد می شدند بدینگونه که نقشهای اسلیمی را از چرم نازک می بریدند و آنها را بر روی جلد چرمی می چسباندند و برای آرایش جلدها از هنر خطاطی نیز یاری می گرفتند.

در دوره مغول جلدها انواع و اقسام گوناگون دارد از جمله جلدی که از مقوا ساخته می شد و روی آن ورقه نازکی از چرم می کشیدند و سپس قسمت چرمین را به انواع مختلف تزئین می کردند. برای تزئین جلد کتاب طرق مختلف به کار می رفت، چرم زیر فشار قرار داده می شد و طرحهایی بر روی آن با طلا یا بدون طلا نقش می بست. در قسمت داخلی یا آستر جلد طرحهای بریده از چرم یا کاغذ بر روی زمینه رنگی قرار داده می شد.

از بهترین کارهای صحافی و تولید کتاب که تاکنون در ایران به وجود آمده است تولیدات و صحافی های دوره تیموریان است. صحافی های مدرسه هرات که در آنجا صنعت صحافی و تولید وچرم کاری به حد کمال رسیده دارای طرحهای عالی است که در آن نهایت دقت و مهارت بکار رفته است. قسمت خارجی معمولاً دارای تزئینات فشاری است، درحالی که در قسمت داخلی طرح های زیبایی بریده شده و روی زمینه آبی رنگ قرار داده شده اند.

نمونه صحافی مشهور قرن ۱۵ م. که با مناظر دوره تیموری و تعبیرات چینی زینت یافته، در نسخه های خطی مورخ ۸۴۱ ه.ق (۱۴۳۷ م.) و ۸۴۹ ه.ق (۱۴۴۵ م.) در کتابخانه توفقاسرای استانبول دیده می

شود. يك طرح بریده از چرم در قسمت داخلي جلد نسخه خطي مورخ ۸۵۰ ه.ق (۱۴۴۶ م.) شباهت زیادی به جلد يك نسخه خمسه نظامي مورخ ۸۵۲ ه.ق (۱۴۴۹ م.) که در موزه متروپولیتن است، دارد. تزئین این جلد عبارت اسن از شکل دو عنقاي چيني در حال جنگ که بر روی زمينه تزئینات گل و گیاه با اسلوب تیموري کشیده شده و تمام این منظره در يك شکل تزنجي قرار گرفته است. دقت در جزئیات که در کلیه کارهاي صحافي دوره تیموري دیده می شود، در این جلد به خوبی مشهود است. در دوره صفويه، جلد کتاب با اشتیاق زیادتری تزئین می شد و طلا کاری بیش از قرن ۱۵م. در آن به کار میرفت. در بعضي موارد طرحهاي تزئيني کلیه سطوح جلد را می پوشاند و در بعضي ديگر طرح تزئيني در داخل يك شکل تزنجي یا در قسمت هاي ديگر قرار داشت. يکي از نمونه هاي عالي جلد کتاب در این دوره نسخه اي از بوستان سعدي است که در موزه متروپولیتن دیده می شود. قسمت خارجي جلد با اشکال نباتي مشبك و طرحهاي گل و ابر به سبك چيني تزئین شده است و در قسمت داخلي تزئین آن مرکب است از طرحهاي روی ورقه چرم که بر روی زمينه آبي و سرخ و سبز قرار داده شده است. تزئین جلد کتاب در دوره صفوي از لحاظ عمل با صحافي و تجلید دوره تیموري فرق دارد. در تجلید دوره صفوي تزئینات با فشار دست ساخته نشده بلکه به وسیله قالبهاي بزرگ مس و فولاد تهیه و بعمل آورده شده است، معمولاً عمل طلا کاری و فشار قالبی با هم ترکیب می شد و با گاهي قبل از آنکه چرم زیر قالب قرار داده شود، طلا کاری آن بعمل می آمد. قسمت داخلي این جلد با مقوای طلاکاری شده زینت یافته است، این نوع طرح در دوره تیموري به وسیله چرم بعمل می آمد. در دوره معاصر از حدود ۴۰ سال پیش نقاشي روی چرم به صورت جعبه، آئینه، کمر بند، کیف، تابلو و قلمدان صورت می گرفت و به مرور زمان این هنر را به صورت مجرد بر روی تابلوهايي که طراحی شده بود انجام دادند.

چرمهايي را که برای نقاشي استفاده می کردند از کارگاههاي چرم سازي اطراف تهران تهیه می کردند و چرمها از چرم گاو خرم رنگ (نخودي) بود و رنگهايي که استفاده می شد رنگهاي جوهری ترانسپارانت بود که بر روی زمينه نخودي رنگ، تلون رنگها محدود می شد.

لازم به تذکر است، چرمهايي را که برای نقاشي استفاده می شود بایستي بطور خود رنگ دباغي شوند يعني اصولاً هیچ رنگ پوشششي که مانع جذب رنگهاي جوهری باشد نباید روی چرم مصرف شود. پس از مدتي که از چرم خرم رنگ برای زمينه کار نقاشي استفاده می کردند، چرم سفید مورد استفاده قرار گرفت و زمينه سفید باعث شد که تمام طیف رنگها پرداختي ظریفتر و متنوعتر را در برگیرد و با استقبال شایانی روبرو گردد.

بدین ترتیب کار نقاشي بر روی چرم ادامه یافت و ما هم اکنون شاهد کارهاي متنوع و زیادی بر روی زمينه هاي مختلف تابلو پوستي، طومار، آئینه، جعبه قلمدان، جلد کتاب و... می باشیم.

مواد و ابزار کار هنر نقاشي روی چرم

وسایل کار لازم برای این هنر عبارتند از:

چرم: شامل چرم سفید و خود رنگ می باشد که می توان از چرم گاو، بز و یا گوسفند استفاده کرد. قلم مو: می توان از تمام قلم موهايي که برای آبرنگ استفاده می شود، استفاده کرد زیرا شیوه رنگ آمیزی هم شبیه رنگ آمیزی آبرنگ می باشد. نوع مرغوب آن قلم مو با موی سمور است. رنگ: رنگي که در این نوع نقاشي به کار می رود رنگ جوهری حلال در الکل می باشد. همانگونه که در آبرنگ از آب برای رنگ آمیزی استفاده می شود در نقاشي روی چرم نیز از الکل به عنوان تعیین کننده غلظت رنگ می باشد.

مراحل کار: برای نقاشي روی چرم ابتدا طرح مورد نظر را طراحی کرده و سپس طرح را توسط کاغذ کاربن بر روی چرم منتقل می کنند. بعد از مرحله انتقال طرح آنرا توسط قلم موی شماره پایین (با مرکب راپید) قلم گیری می کنند و سپس رنگ آمیزی صورت می گیرد. نحوه رنگ آمیزی به روشهاي مختلف خیس و یا خشک انجام می شود.

در رنگ آمیزی به روش خیس، رنگ را مستقیماً از شیشه رنگ برداشته و بر روی چرم منتقل می کنند و عمل رنگ آمیزی را انجام می دهند. در رنگ آمیزی به روش خشک، رنگ را ابتدا روی سطح دیگری ریخته و می گذارند خشک شود و سپس رنگ را توسط قلم مو والکل از روی آن سطح برداشته و عمل رنگ آمیزی صورت می گیرد.

بعد از مرحله رنگ آمیزی مراحل تکمیلی کار یعنی اکلیل زدن، فون (پس زمينه) و فیکسه (برای ثبوت رنگ) صورت می گیرد. عمل فیکسه توسط دستگاههاي پمپ بادی انجام می شود و برای کارهاي جزئی از دستگاههاي کوچک فوتک می توان استفاده کرد.

معرفی چند تابلوی نقاشي روی چرم در موزه صنایع دستي سعداًباد

۱. تابلوی نقاشي روی چرم اثر استاد حسین خطايي در ابعاد ۳۰*۴۰. این تابلو بر روی چرم قهوه اي رنگ کار شده است و حاشیه آن با نقوش گیاهي و هندسي با رنگهاي آبي و طلايي و سفید در زمينه

مشکي تذهيب کاري شده است بر روي زمينه قهوه اي تابلو نقوش حيواني و گياهي با خطوط طلايي به صورت ظريف قلم گيري شده است. در چهار گوشه تابلو لچکي هايي با زمينه آبي و نقوش گياهي و پرنده به رنگ طلايي ديده مي شود.

در قسمت وسط تابلو، طرحي تقريبا "ترنج با رنگهاي آبي و سرخ و نقوش اسليمي طلايي رنگ کشيده شده و بر روي اين قسمت کادري مستطيل شکل منقوش و مذهب ديده مي شود.

تذهيب اين کادر با نقوش گياهي و هندسي به رنگهاي طلايي و سفيد بر زمينه مشکي است. وسط کادر تصوير باغي است با منظره شکار حيوانات و پرندهگان در حال پرواز به رنگ طلايي بر زمينه آبي رنگ. در اين تابلو امضاي هنرمند ديده مي شود.

۲. تابلوي نقاشي روي چرم اثر استاد مصطفي جوهریان این تابلو با نقش گل ومرغ و حاشيه تذهيب کاري شده است. در قسمت مذهب تابلو نقوش اسليمي و هندسي با رنگهاي طلايي و آبي و سفيد بر زمينه قهوه اي رنگ کشيده شده است و در دو طرف بالاي تابلو نقش دو سيمرغ الوان ديده مي شود. نقش تابلو طرح گل ومرغ است که در آن گلهاي صورتري و دو پرنده به رنگهاي آبي با بالهاي بنفش و سفيد و زردکهربايي در زمينه قهوه اي روشن مي باشد. در سمت راست بالاي طرح، يك پروانه الوان و در قسمت پايين تابلو نوعي حشره ديده مي شود. در گوشه سمت چپ نام هنرمند امضا شده است.

۲. تابلوي نقاشي روي چرم اثر استاد حسين مدني با نقش گل ومرغ، زمينه تابلو طلايي است و گلهاي الوان به رنگهاي صورتري، سفيد، آبي و قرمزودو پرنده سفيد در متن وجود دارد. در قسمت پايين تابلو نوشته (عمل حسين) ديده مي شود.

۴. تابلوي خطاطي و هنر سوخت روي چرم اثر استاد صالحی. زمينه تابلو به رنگ سبز صدي است که با نقوش اسليمي مزین شده و نوشته ها به رنگ قهوه اي مایل به قرمزدر زمينه آجري رنگ است. در متن يك بيت شعرعربي به خط نستعليق نوشته شده: بلغ العلي بكماله كشف الدجی بجماله حسنت جميع

خصاله صلوا عليه و آله. در قسمت پایین این اثر با خط شکسته نستعلیق و به رنگ طلائی نوشته شده (با الهام از ترکیب استاد مرحوم حسن میر خانی)

منابع:

۱. حفاظت و نگهداری و مرمت آثار هنری و تاریخی، هارولد. ج. پلندرلیت
۲. تحقیق در صنعت چرم ایران، مدیریت آمارهای صنعتی و بازرگانی (مرکز آمار ایران)، تهران، ۱۳۶۵
۳. راهنمای صنایع دستی، تألیف س. م. دیمانه ترجمه عبدالله فریار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۵
۴. سیری در صنایع دستی، جی گلاک و سومی هیراموتو گلاک، ناشر بانک ملی ایران
۵. شیمی پوست و چرم، دکتر بهزاد احمدی و مهندس سعید سامی، تهران: انتشارات محیط، ۱۳۶۶
۶. فرهنگ فارسی عمید، حسن عمید، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۱
۷. فصلنامه هنر، تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۶۲-۱۳۶۲، شماره ۵